

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М. С. Грушевського



Інститут історії України



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ



Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)



МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,
з російської — Світлана ПАНЬКОВА



Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015
© Інститут історії України НАН України, 2015
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,
коментарі, 2015
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ



ГАНЕБНИЙ ПАМ'ЯТІ

Під таким заголовком була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Українського вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова* — “коротке, але прочуте”, як говориться — прощальне слово сьому найганебнішому винаходів царської обрусительної політики супроти українства, санкціонованому “царем-освободителем” на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року¹. “Временные правила о неопременной печати”, видані тоді, весною 1906 р.*, перед самим відкриттям Думи, касуючи попередню (предварительну) цензуру взагалі, разом покасували всякі виймкові обмеження для друків на “иностранных или инокродческих языках”, і тим способом позбавили сили — навіть не назвавши по імені — сей хитроумний винахід спільної творчості петербурзьких і київських обрусителів 1870-х років. “Малороссийское наречие” чи “жаргон”, чи “арго”, — як його величали державні мужі “благополучно царствовавших”, “временными правилами” 1906 р.* був цілком зрівняний з “государственным языком” в нововизначеній цензурній практиці.

Се був оден з тріумфів українського визволення в російській революції. Царська бюрократія, цілий рік крутивши в руках сей нещасливий “юзефовичівський закон”², в прикрій свідомості, що з моменту, коли стало неминучим означити якийсь “хід назустріч громадянству”, “закон” сей ніяк врятувати не можна, — все-таки не рішилась його скасувати. Після того, як усі оракули, запитані в сій справі комітетом міністрів зимою 1904–1905 р.: Петербурзька академія наук, Київський і Харківський університет і сам верховний сторож України — київський генерал-губернатор — рішуче висловились за скасування яких-небудь обмежень українського слова, — комітет міністрів признав-таки у вересні 1905 р. скасування акту 1876 року “несвоевременным”. Тільки революційні події кінця 1905 року — селянські рухи, професійні страйки, робітниче московське повстання, натиск інтелігентських кругів, змусивши бюрократію до капітуляції, — вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ. Але й тут старорежимний уряд не зважився на який-небудь “благородний жест”, який міг би свідчити про свідому, принципіальну відмову від вікової політики національного гніту і насильств. Він мовчки пожертвував ним, викинувши разом з іншим поліцейським сміттям перед відкриттям Думи, “серед загальної чистки, переведеної всеросійською бюрократією в переддень приходу нового господаря — народного представництва”, як я писав в отій своїй статті з-перед двадцяти літ.

¹ Позорной памяти. — “Укр[аинский] вестник”, № 1, 21 травня 1906 р.; передр[укано] в збірці “Освобождение России и украинский вопрос”, Київ, 1907.

² Мих. Юзефович, полтавський поміщик, помічник попечителя київської шкільної округи, що предав Костомарова в 1847 р., в українських кругах вважався властивим автором сього акту 1876 р., і тому вони звали його іменем Юзефовича.

Се було характеристичне і симптоматичне: секретна, бюрократичною таємницею оповита поява сього виродка старорежимного україноненавистництва, — і такий мовчазний його похорон. Свого часу звісний консультант кийвської жандармерії в українських справах С.Щоголев в своїм підручнику противукраїнської інквізиції* висловив скромний жаль (як подобало лояльному чиновникові V класи), що сі противукраїнські розпорядження 1876 р. і додаткові інструкції 1881 р. “не були офіційно опубліковані — і се надавало їх появі якийсь відтінок таємничості і якоїсь боязкої нерішучості”¹. Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розпубліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зістався незвісним — що се було: “закон”, “положення”, “інструкція цензурному відомству”, і тому його означали всякими описовими назвами, як-от “юзефовичівський закон” тощо. Коли закордонна опозиційна преса з тріумфом винесла перед світ сей секретний указ, як акт нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури — особливо вопіючий в обстанові тодішнього російського слов'янофільства: офіційної акції на оборону слов'ян від турецького насильства, потім “визвольної війни” та лібералізму і конституціоналізму на вивіз “для балканських братушок”, — урядові сфери, сі “внутрішні турки”, як їх називав Драгоманов, не відважились виступити на оборону своєї антиукраїнської політики і свого грубого насильства над братнім народом. І так само потиху і мовчки, не зробивши проби оправдати сей акт чи обрахуватися з його наслідків, вони потиху кинули його, — як злодій кидає в воду свої одмички, коли дальша “практика” стає небезпечною.

В нас, тодішніх українцях, се викликало гостре почуття втіхи, коли ми побачили, як боязко і соромливо тікає “начальство” з своїх антиукраїнських позицій. Крім конкретних здобутків ми мали і певне задоволення в сій моральній конфузії насильників. Я писав тоді в згаданій статейці:

“Відступаючи, бюрократія мовчки кинула до ями один з найгрізніших витворів своєї державної мудрості: не стало духу навіть голосно заявити про його скасування!”

Очевидно, його негідність була занадто ясна навіть для неї самої, аби про нього говорити, і ми певні, що з того брудного місця, де він опинився, його не поpróbують витягти навіть неперебірчиві руки бюрократичних спасителів вітчизни”.

Сі віщування були справедливі тільки в часті. Бюрократія дійсно не мала відваги відновити скасованої заборони, навіть серед усіх пізніших обгострень реакції. Але пам'ять про нього як про закопаний скарб, як про затоплений дзвін, похоронений в бурхливим потоку революції, бентежила її уяву. Коли революційні хвилі затихали, до неї долітав підводний гук сього дзвону і будив сум і жаль за сими абсолютними заборонами 1876 року, котрі вона даремно силкувалась заступити мережею частинних адміністра-

¹ Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма, с. 65.

ційних, судових, поліційних, цензурних причіпок, обрахованих на загальмування українського руху і українського письменства. І нарешті її надії спочили на перспективах можливої війни з Австрією, на позазаконний воєнний стан, коли можна було вільно розправитися з українським рухом, з українським словом і всіма причетними до них. Проголошення війни* було вперед прийнято за знак для фактичного відновлення практики 1876 року. Українські часописи були заборонені відразу. Для всіх інших видань відновлено вимогу “общерусскаго правописанія” і припинено їх вихід за те, що вони не виконали сеї вимоги, а слідом на підставі фактичного невиходу повідбидання всякі дозволи на видання і т. д.

Се потривало більш як два роки, і в зв'язку з усякими іншими вислідами воєнного стану, особливо з розгромом українства, заподіяним російською окупацією Галичини, встигло наробити серйозних спустошень в українському житті. Кінець кінцем і воно пройшло, і нове життя піднялось на руїнах війни. Але затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму. І се понуджує нас присвятити кілька слів ганебній пам'яті “юзефовичівського закону” в п'ятдесяту річницю його породу во граді Емсі 30 травня 1876 року.

Від часу, коли Україна зв'язалася з Московією, і за політичним зв'язком прийшов культурний (то значить, в тодішніх формах — церковний: перехід київської мітрополії в залежність від московського патріархату), так українське культурне життя стало підпадати різним катаклізмам від московських мішань, московського контролю, московської цензури. Почалось від контролю патріарха над неправославними, догматичними поглядами київських богословів, а скінчилось — в редакції геніального московського насильника Петра Вел[икого] — заборонаю яких-небудь язикових відмін в українських виданнях, що майже на ціле століття загальмувала всякий друкарський рух, книжну справу і літературну працю на Україні. А коли нарешті світська книга якось визволилася з-під букви сеї заборони, українська думка, українське слово — і включно до українського акценту в вимові, мусили пробиватися через сітку всяких заборон, обмежень і запідозрювань, які неймовірно гальмували розвій українського культурного життя і відстрашували обивательську масу від будь-якої причетності до нього. Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, була тільки найбільш яскравим і голосним явищем, — але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв'язку з Московією знало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку “натуральну” для багатьох ситуацію, де українська культура — що давніш ішла напереді Московщини в зв'язках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціальний додаток до “світової” російської культури. Додаткові сьому, на гадку одних, не треба було потурати, щоб він не відтягав сим від єдиної російської культури; на гадку інших, більш

ліберальних, — його можна було терпіти і навіть культивувати, в інтересах ріжнородності і багатства тої російської культури, як її провінціалізм. Але майже нікому або таки й нікому поза свідомою українською інтелігенцією не здавалось можливим, тим менше — бажаним, щоб українська культура, слово, творчість стали рівнорядними з великоруськими або, краще сказати, — зайняли таке місце в житті України і сповняли для неї такі ж функції, які для Великої Росії сповняє культура великоруська, інакше звана російською чи руською. Отже, коли тепер на таким становищі серйозно стали не тільки “невідповідальні українські гуртки”, як колись за царських часів, а керівники Української Республіки, члени Всесоюзного Центрального Комітету, — се наповнило тривогою, як бачимо, дуже і дуже багатьох ревнителів руської культури і руської державності. Почулися їх голоси не тільки в обивательських розмовах, в викриках білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах.

Розуміється, мало хто говорить про відновлення колишніх заборон, про перечеркнені революцією, двадцять літ тому, обмеження українського слова — про затоплений дзвін 1876 року! І за старих царських часів в російських кругах не було добрим тоном підтримувати чи оправдувати ці обмеження. Ліберальні круги знали, що “ету грязную работу” придавлювання українського життя в інтересах великоросійського сповняє адміністрація, жандармерія, поліція, “министерство народного просвещения, святейший синод, управление по делам печати” і багато різних інших “почтенных и полупочтенных” установ. Тому нетактовним вважалося підчеркувати великоруську національну точку погляду, “відкривати національне лице” великоруське — як се почали робити збиточники “вехисты”, Струве з компанією*. За краще, тактовніше, а в результатах видатніше вважалося налягати на непотрібність обгострювання національного питання, на другорядне значіння його супроти далеко важнішого завдання — втягування мас в круг загальнолюдських інтересів, розуміється — дорогою єдино можливої великоруської культури. І тепер, навіть в білій пресі, що проливає сльози над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, — навіть там мало хто договорується до відживлення старих заборон.

Але закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при “домашнім ужитку”, а за великоруською культурою — значіння “окна до Європи”: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і вжитку “менших

народів” (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною — тимчасом як світовий репертуар мав би зіставитися фактичною привілегією театру російського і т. ін.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавності, чи імперіалізму, — їх же ім'я леґіон!

Чи треба підчеркувати — що все се ті самі мотиви, які свого часу диктували обмеження і заборони царського уряду?

Чи треба вияснити, що відновлення в рамцях Радянського Союзу такої боротьби, котра б питання про обсяг і зміст національних культур зводила до реального відношення сил національностей, — було б рівнозначне з компромітацією ідеї Союзу?

Що відмовлення, скажім, українському народові в перспективах чи можливостях всеї повноти культури, значило б дискредитувати ідею соціалістичного будівництва, в котрім національний колектив не міг би, значить, досягнути таких результатів, які він досягає звичайно засобами звичайного буржуазного хазяйства, неорганізованого і анархічного?

Що прийняти великоруську культуру за обов'язкову основу національних культур Радянського Союзу, а ці національні культури звести до ролі провінціальних додатків було б рівнозначне з позбавленням сього Союзу універсального характеру, з відреченням від орієнтації на світове поширення, з замкненням навіки в рамках колишньої Росії, бо тільки в ній великоруська культура по інерції старого панування могла б задержати таке всесоюзне значіння?

Мабуть, сього нема потреби вияснити. Але, мабуть, не зайве буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавності стихійно мусять викликати обгострення українського націоналізму, яке непотрібно утруднятиме всякий раз соціалістичне будівництво України. Діалектика історичного процесу в тім полягає, що всяка аномалія, витворюючися, самим своїм процесом викликає до життя контраномалію, яка для зрівноваження життя починає надмірно розвивати протилежні явища, настрої й орієнтації. Всякий раз як починає відзиватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці “хатнього вжитку” побутовості, популярності, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя, — зараз і неминуче починають відживати старі інстинкти

національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльності перекидається на оборону. Чергові завдання планового будівництва жертвуються далекосяглим, реальним і нереальним маневрам, продиктованим бажанням випередити стратегічні ходи противника, уневажнити їх, наперед захопити позиції, котрі в процесі боротьби можуть бути страчені. В противагу імперіалізові нації-гегемона починають всякими способами роздуватися великодержавні потяги націй другорядних, що засуджуються нею на ролю будівельного матеріалу, культурного погною, на ролю провінцій і колоній. Так званий український шовінізм, підогріваний національний романтизм, національне реакціонерство, містицизм і т. д. — на що так часто нарікають противники українства, старі й нові, в величезній більшості своєї був власне таким продуктом репресій і зазіхань на нього, всяких таких обставин, які гальмували і спиняли нормальний розвій українського життя. Щоб перебороти ці перешкоди, щоб розмахати — грубо висловлюючись, енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу — всюди схильну сунутись по похилій площі найменшого спротивлення та усуватися з ділянок загрожених, де треба обстоювати свої позиції і жертвувати для них своїми шкурними інтересами, — люди, які брали до серця питання й інтереси української культури, свідомо і несвідомо звертались не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також і до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувшості. Так було і так буде скрізь, де національність почуває себе загроженою, покривдженою, обмеженою!

Розуміється, все се явища нездорові з погляду природнього і нормального соціального чи національного життя. Але корінь їх лежить в зазіханнях на національне життя і в його природній самообороні. Твердий, розумний, широко закroений національний курс, взятий комуністичною партією і Радянським Союзом, в інтересах тіснішого союзу села з містом, нейтралізує повищені національні емоції українського громадянства краще, ніж могли це зробити “Чудацькі думки” Драгоманова* чи інші, хоч які талановиті, писання. І навпаки, примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету*, загрозила обгостренням національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва. Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку^{1*}. І їх сильний

¹ Чітко і сильно зазначив цю позицію нар[одний] ком[ісар] юстиції УСРР Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з'явилася в харківському “Комуністі”* з 3 і 4 червня, коли нинішня стаття вже пішла до друку. Він пише з приводу різних ухилів у бік теорії “українського нареччя”: “Ми не припустимо повертати колесо історії на десятки років назад, до часів, коли Цегелеви й інші[і] україножери й москвофіли говорили про “українське нареччє”, про права на існування “полтавського нареччя” тощо. На сьому Жовтень поставив велетенську крапку”.

виступ знайшов найбільш спочутливий відгомін якраз в українських кругах, не схильних до націоналістичних перебільшень — тому, власне, що всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу загрожує якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва. Щоб запобігати українським націоналістичним перебільшенням, треба мати уважне око на обидва фронти: і на українські шовіністичні витівки, і на імперіалістичні зазіхання великоруські, польські, чеські і всякі інші.

Така боротьба на два фронти була уділом всіх, хто стояв за широкий, здоровий, нормальний розвиток Українського народу, і зістається заповітом нам від великих апостолів Нової України: Шевченка, Драгоманова, Франка — їх же пам'ять нині совершаєм.

В згаданих вище споминах Котова... — М.Грушевський подає у власному перекладі цитату з видання: *Котов К. Записки землевольца.* — Харьков: Госиздат Украины, 1925. — С. 49–50.

Листи Тянячкєвича, с. 4 — М.Грушевський пише про користь популяризації Маркса і Енгельса та посилається на лист М.Павлика до М.Драгоманова від 2 січня 1877 р., між тим у листі йдеться про Маркса та Лассаля. Див.: *Павлик М. Передне слово // Листи Данила Тянячкєвича до Михайла Драгоманова (1876–1877) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Загальної друкарні”, 1906. — 35 с.

с. 96 ...москвофільське товариство ім.Качковського... — йдеться про засноване у 1874 р. “Общество имени Михаила Качковского”, галицьке культурно-просвітнє товариство москвофільського спрямування. Існувало до 1939 р.

“Між ними, — завважує він у своїх “Споминах”... — тут М.Грушевський цитує видання: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 2.* — Львів: Наклад І.Франка, 1889.

Австро-руські спомини, с. 358 і 441 — див.: *Австро-руські спомини М.Драгоманова: У 5 ч. — Ч. 5.* — Львів: Наклад І.Франка, 1892. — С. 358, 441.

с. 98 “in extremis” — з лат.: у крайньому разі.

ІІІ лист до киян. — Листи до Франка, II, с. 5, 40–41 — тут і далі М.Грушевський посилається на лист М.Драгоманова до киян від 3–12 лютого 1887 р. Див.: *Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших, 1887–1895 / Видав І.Франко.* — Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908.

с. 100 В ранішій листі до Окуневського Драгоманов згадує... — тут і далі М.Грушевський цитує лист М.Драгоманова до Т.Окуневського від 12 листопада 1883 р. та посилається на видання: *Переписка Михайла Драгоманова з д-ром Теофілем Окуневським (1883, 1885–1891, 1893–1895) / Зладив і видав М.Павлик.* — Львів: З “Народової друкарні” Манецьких, 1905. — С. 9.

с. 101 Воспоминания, 1923, с. 136 — М.Грушевський посилається на видання: *Овсянко-Куликовский Д.Н. Воспоминания.* — Петроград: Время, 1923. — 324 с.

Ганебний пам’яті

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 4. — С. 46–51. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський.* Без зазначення дати.

Стаття написана не раніше 27 квітня 1926 р. (у статті М.Грушевський згадав виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на другій сесії ЦВК СРСР третього скликання, виклади цих виступів у центральній союзній пресі були опубліковані відповідно 17 та 27 квітня 1926 р.) та не пізніше 1 червня 1926 р., коли це число часопису було здано до друку.

Машинописна копія з авторськими правками чорнилом та олівцем зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17174. — 9 арк.). Підпис на початку статті: “Акад. Мих. Грушевський”. На першому аркуші машинопису позначки чорнилом вгорі: Укр. 489 IV 26.

Передруковано: *Грушевський М.С. Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959) / Упоряд. М.Галій, мовна редакція В.Дорошенка.* — Нью-Йорк: Голов. управа ОУРДП в США, 1960. — С. 133–141.

Подається за першодруком.

с. 104 ...була надрукована рівно двадцять років тому — в першій числі “Українського вестника”, що виходив в Петербурзі під час Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова... — йдеться про пер-

ше видання статті російською мовою: Позорной памяти // Украинский вестник. — 1906. — № 1. — С. 39–41. Без змін її було передруковано у збірнику: *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. — СПб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1907. — С. 112–114. У 1906 р. вийшов варіант статті українською мовою: Ганебній пам’яті!.. // Літературно-науковий вістник. — Т. XXXIV. — Кн. VI. — С. 570–571 із приміткою “Зі статті, писаної для 1 книжки “Украинского вестника””. Варіант за останнім текстом та у мовній редакції О.Рибалка опублікований: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 441–443.

“Временные правила о неповременной печати”, видані тоді, весною 1906 р... — 26 квітня 1906 р. був виданий Іменний височайший указ, даний Сенату, “О временных правилах для неповременной печати”. Див.: Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате, 1906, мая 3, отдел первый, ст. 637.

...“временными правилами” 1906 р. ... — упорядником виправлена друкарська помилка, зроблена у 1926 р. (замість “1906” тоді було набрано “1905”).

с. 105 ...С.Щоголев в своїм підручнику противукраїнської інквізиції... — йдеться про видання: *Щоголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К.: Типография И.Н.Кушнерев и К^о, 1912. — 588 с., що в українських колах була кваліфікована як “підручник для жандармів”. М.Грушевський подає цитату з видання (зі с. 65, у першодруку помилково вказана с. 64) у власному перекладі.

с. 106 Проголошення війни... — йдеться про Першу світову війну.

с. 107 ...“вехисты”, Струве з компанією — йдеться про групу російських філософів, які у 1909 р. опублікували “Вехи” — збірник статей про російську інтелігенцію та її роль в історії Росії.

с. 109 ...“Чудацькі думки” Драгоманова... — йдеться про роботу М.Драгоманова “Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим людям через редакцію “Народа””, що була вперше надрукована у двотижневику “Народ” у Коломиї у 1891 р., а у 1892 р. вийшла окремою книжкою під заголовком “Чудацькі думки про українську національну справу” і потім перевидавалася кілька разів.

...примара великоруського імперіалізму, що висунулася в виступах Ларіна—Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету... — М.Грушевський пише про другу сесію ЦВК СРСР третього скликання, що відбулась у Москві 12–25 квітня 1926 р. 16 квітня 1926 р., під час обговорення доповіді голови Раднаркому УСРР В.Чубаря про діяльність українського уряду, член ЦВК СРСР Ю.Ларін заявив про наявність в Україні так званого “російського питання” та навів приклади росіян, незадоволених українізацією як в офіційному, так і громадському житті. Це, на його думку, свідчило про “ненормальне ставлення до росіян на Україні”. (Коротко виклад промови Ю.Ларіна був опублікований у газеті “Правда”, більш повно — у газеті “Известия” 17 квітня 1926 р.). На заключному засіданні сесії 25 квітня секретар ЦВК СРСР А.Єнукідзе, оголошуючи про результати роботи комісії по доповіді українського уряду та вироблену нею резолюцію, підтримав точку зору Ю.Ларіна. Він, зокрема, зазначив, що “національна політика, мова і культура в значній мірі можуть розвиватись лише на основі культури та мови великоруської народності”. (Див.: Известия. — 1926. — 27 апреля. — С. 2). Детальніше див.: Вторая сессия ЦИК СССР Третьего созыва [12–25 апреля 1926 г.]: Стенографический отчет. — М.: Изд. ЦИК СССР, 1926.

Се правильно відічули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши против яких-небудь обмежень українського національного розвитку — вже під час роботи другої сесії ЦВК СРСР проти великодержавних закидів Ларіна виступили голова Держплану УСРР Г.Гринько, голова ВУЦВК УСРР Г.Петровський, се-

кретар ЦК КП(б)У В.Затонський, нарком юстиції та генеральний прокурор УСРР М.Скрипник, голова РНК УСРР В.Чубар. Див.: *Известия*. — 1926. — 17 апреля. — С. 2; 18 апреля. — С. 3.

Мик. Ол. Скрипник в своїй статті “До теорії боротьби двох культур”, що з’явилася в харківському “Комуністі”... — йдеться про статтю М.Скрипника у газеті “Комуніст”, що була органом ЦК та Харківського окружного комітету КП(б)У і виходила у тодішній столиці УСРР м. Харкові. Пізніше стаття була видана як однойменна брошура, а за два роки вийшло її доповнене видання. Див.: *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1926. — 32 с.; *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур*. — Харків: Держвидав України, 1928. — 71 с.

Апостолові праці

Перша публікація: Україна. — 1926. — Кн. 6. — С. 3–20. Підпис у кінці статті праворуч: *Акад. М. Грушевський*. Наприкінці статті ліворуч зазначена дата написання: “1926.1.XI”.

Машинопис із вклеїлками рукописного тексту, правками та численними дописками чорнилом і олівцем рукою М.Грушевського та з друкарськими позначками простим і червоним олівцями (“петит”, “два стовпчики” та ін.) зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17159. — 36 арк.). На арк. 1 ліворуч вгорі навскіс позначка чорнилом — “Укр. 588”. Підпис на арк. 1 вгорі “Акад. М.Грушевський”. Під назвою “Апостолові праці” підназва “Кілька згадок і завважень”, що потім закреслена. На арк. 36 у кінці статті олівцем дописано “акад. М.Грушевський”.

Передруковано без коментарів: Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 5–6. — С. 57–74.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди десятиліття смерті І.Франка та опублікована у спеціально присвяченому І.Франку 6-му числі часопису “Україна” за 1926 рік у рубриці “В десятиліття смерті Франка”. Після статті М.Грушевського, що відкривала цю книжку, були надруковані студії: *Багалій Д.* Іван Франко jako науковий діяч (загальний нарис) (с. 21–42), *Грушевський О.* Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. (Франко і товариші) (с. 43–55), *Студинський К.* Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р. (с. 56–114), *Возняк М.* Іван Франко в добі радикалізму (с. 115–163). В окремому підрозділі “До біографії Франка” побачили світ розвідки: *Коссак І.* Іван Франко та його брати. Уривок зі спогадів (с. 164–169), *Киричинський О.* Франко в Києві (с. 170–172), *Житецький Г.* Одруження І.Я.Франка (с. 172–175), *Лизанівський І.* Франко в роках 1911–12 (Уривки із споминів) (с. 175–179). Також у часопису були опубліковані різноманітні фотографії І.Франка у тексті та на вклеїках.

с. 111 Якби само велике страждання / Могло тебе, Вкраїно, відкупити... — М.Грушевський цитує франковий шостий вірш “Якби” із циклу “Поклони” (1897), що увійшов до збірки “Мій Ізмарагд” (1897).

У своїй “Великих роковинах” з нагоди чвертьтисячоліття Хмельниччини (1898)... — йдеться про поему І.Франка “Великі роковини”, що була написана до святкування Науковим товариством імені Шевченка 250-ліття початку Хмельниччини і вперше була опублікована в “Літературно-науковому вістнику” (Т. IV. — Кн. 2. — Львів, 1898. — С. 129–136).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>О.Юркова</i> “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...”	V	
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова.	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання.	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини	32	435
Впливи чеського національного руху XIV—XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат.	58	438
Місія Драгоманова.	69	440
Ганебні пам'яті	104	446
Апостолові праці	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи.	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат?	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці	244	470
Сто літ українського народництва	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича.	267	476
З публіцистичних писань Костомарова.	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654—1655 роках	351	490
Велике діло	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року	365	499
Сулимине військо в 1654 році.	373	507
Етнографічне діло Костомарова	377	507

Три академії	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка.	423	522
КОМЕНТАРІ		428
ПОКАЖЧИК ІМЕН		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк Державне видавництво “Преса України”
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Грушевський М.С.**
Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.
ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)